

ՀԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԲԱՅԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՅՑՆԵՐԻ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄԸ ՄԱՆՈՒԿ ԱԲԵՂՅԱՆԻ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐՈՒՄ

ՆԱՐԻՆԵ ԴԻԼԲԱՐՅԱՆ
Երևանի պետական համալսարան

Մանուկ Աբեղյանի լեզվաբանական հետազոտությունների հիմքում միշտ եղել է տարածամանակյա նկարագրության սկզբունքը, ուստի հայերենի քերականագիտական համակարգի ուսումնասիրությունը նա սկսել է հին հայերենից՝ բացահայտելով հին և նոր հայերենների՝ գրաբարի և աշխարհաբարի ընդհանրություններն ու զարգացման տարբերությունները: Հատկապես արժեքավոր է հին և նոր հայերենների բայական համակարգերի ուսումնասիրությունը, որը բնորոշվում է իր ժամանակի համար նորարարական մոտեցումներով: Հին հայերենի բայական կարգերը Մանուկ Աբեղյանն ուսումնասիրել է հիմնվելով 5-րդ դարի դասական մատենագրության սկզբնաղբյուրների, հատկապես «Թարգմանությունների թագուհի» համարվող Աստվածաշունչ մատյանի գրաբար փոխադրության լեզվական հարուստ նյութերի վրա: Բայերի անդեմ և դիմավոր ձևերի քննությունը լեզվաբանը կատարել է համակարգային՝ ցույց տալով հին հայերենի հիմնական դերբայների անորոշի և անցյալի ստորոգումային կիրառությունները: Գրաբարի անորոշ և անցյալ դերբայները շատ անգամ խոնարհված բայերի արժեք ունենին՝ իմաստային հարուստ բազմազանությամբ, ստանում էին ոչ թե ուղղական, այլ սեռական, տրական կամ հայցական հոլովներով ենթականեր՝ արտահայտելով եղանակաժամանակային, կերպասեռային տարբեր բովանդակություն:

Մ.Աբեղյանը կարևոր ցայտօր արդիական դիտարկումներ է կատարել հին հայերենում բայի կերպի կարգի դրսևորումների վերաբերյալ, ներգործական - կրավորական կառույցների կազմության առանձնահատկությունների մասին: Քերականագիտական իր պնդումները մեծ լեզվաբանը մշտապես հիմնավորում էր գրաբարյան սկզբնաղբյուրներից բերված բազմաթիվ գործնական օրինակներով:

Բանալի բառեր – բայ խոսքի մաս, դերբայներ, դիմավոր ձևեր, բայահիմքեր, բայի խոսքակազմիչ դեր, խոնարհման համակարգ, ուղղական հոլովով ենթակա, թեք հոլովներով ենթակա

* **Նարինե Դիլբարյան** – բանասիրական գիտությունների թեկնածու, ԵՊՀ հայոց լեզվի պատմության և ընդհանուր լեզվաբանության ամբիոնի դոցենտ

Нарине Дилбарян – кандидат филологических наук, доцент кафедры истории армянского языка и общего языкознания ЕГУ

Narine Dilbaryan – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor at YSU Chair of History of the Armenian Language and General Linguistics

Էլ. փոստ՝ narine.dilbaryan@ysu.am ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1212-0029>

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Մտացվել է՝ 06.02.2026

Գրախոսվել է՝ 09.02.2026

Հաստատվել է՝ 16.02.2026

© The Author(s) 2026

Մանուկ Աբեղյանը հայ քերականագիտության մեջ հայտնի է իր նորարարական ինքնատիպ մոտեցումներով, որոնք վերանայում էին խոսքի մասերի ավանդական տեսությունը՝ բացահայտելով քերականական միավորների ձևի ու բովանդակության դրսևորումները տարածամանակյա կտրվածքով: Մեծ գիտնականը հին հայերենի քաջահմուտ ուսումնասիրող էր. գրաբարի քերականությանը վերաբերող նրա դասագրքերն առ այսօր հույժ կիրառական են, որովհետև յուրաքանչյուր խոսքի մաս մանրակրկիտ բնութագրվում է և՛ ձևաբանական, և՛ շարահյուսական, և՛ բառակազմական մակարդակներում: Հատկապես կարևոր են հին հայերենում բայական ձևերի դասակարգմանն ու բնութագրությանը վերաբերող աբեղյանական մոտեցումները, որովհետև բայը խոսքակազմիչ հիմնարար միավոր է: Ընդ որում պետք է ընդգծել, որ հին հայերենում ստորոգումային արժեք ունեին ոչ միայն բայի դիմավոր ձևերը, այլև անդեմ, այսինքն՝ գրաբարի դերբայները՝ ի մասնավորի անորոշ և անցյալ խոնարհված բայերի արժեք ունեին՝ իմաստային հարուստ բազմազանությամբ, ստանում էին թեք հոլովով ենթականեր՝ արտահայտելով եղանակաժամանակային, կերպասեռային տարբեր բովանդակություն:

Մեր այս հետազոտության մեջ ի մի ենք բերել հին հայերենի բայական կառույցների քերականական յուրահատկություններին վերաբերող մոտեցումները, որոնք Մանուկ Աբեղյանը շարադրել է «Գրաբարի քերականություն» աշխատության մեջ: Առաջին տպագրությունը 1907 թվականին էր, 1936 թվականին լույս է տեսնում այս դասագրքի արդեն վերանայված և առավել ընդարձակ տարբերակը: Ինչպես Աբեղյանն է նշում, առաջին դասագիրքը նախատեսված էր միջնակարգ դպրոցների ավարտական դասարանների համար, իսկ վերամշակված և ընդարձակված հրատարակությունը՝ բարձրագույն դպրոցների ուսանողների և առհասարակ նրանց համար, որոնք հետամուտ են մեր հին լեզուն ուսումնասիրելու¹:

Պետք է նշել, որ հին հայերենի բայական կառույցները Մանուկ Աբեղյանը քննում է արդի արևելահայերենի համարժեք ձևերի հետ միասին՝ դրանք գուցադրահամեմատական վերլուծության ենթարկելով: Իր տեսական եզրակացությունները լեզվաբանն ամրակայում է գրաբարյան բնագրային հարուստ օրինակներով, որոնց կողքին բերում է արևելահայերեն փոխադրության հնարավոր տարբերակները: Նման մոտեցումը գիտական և ուսուցողական տեսանկյուններից խիստ շահեկան է դարձնում գիտնականի աշխատանքը: Հին հայերենի քերականության վերականգնման համար Աբեղյանը հիմնականում դասական գրաբարի սկզբնաղբյուրներից է օգտվում՝ ոսկեդարի թարգմանական գրականության մարգարիտ՝ Աստվածաշունչ մատյանից, հատկապես Նոր Կտակարանից, ինչպես նաև նշանավոր մատենագիրների երկերից՝ Եզնիկ, Ագաթանգեղոս, Բուզանդ, Եղիշե, Մովսես Խորենացի:

¹ Տե՛ս **Աբեղյան Մանուկ**, Երկեր, Զ, Եր., 1974, էջ 710:

Դերբայները և բայական հիմքերը հին հայերենում

Եթե ավանդական քերականություններում ձևաբանության բաժինը սկսվում էր գոյական խոսքի մասից, ապա Աբեղյանի դասագրքում առաջինը բայն է: Բայական կառույցների դասակարգման հիմնական ելակետը, Աբեղյանի համոզմամբ, բայի բունն է, ներկայիս եզրույթով՝ ներկայի և կատարյալի բայահիմքը: Այսինքն՝ բայերը դասակարգվում են ըստ իրենց արտահայտած կերպի:

Ներկայի հիմքում կարող են հանդես գալ գրաբարյան կերպածանցները՝ *-ան*, *-են*-, *-չ*-, *-նչ*-, *-անչ*-, *-աչ*-, պատճառական *-ուցան*- ածանցը և բազմապատկական՝ *-ատ*-, *-ոտ*-, *-տ* - ածանցները: Կատարյալի հիմքը նկարագրելիս լեզվաբանը փորձում է ուղղակի զուգահեռականություն ապահովել հին և նոր հայերենների համար, ուստի առանձնացնում է ցոյական հիմքերը՝ *ոյց*, *աց*, *էաց*, և պարզ արմատական, *ի* թույլ բաղադրիչով հիմքեր Աբեղյանը չի տարբերակում. ներգործակերպ և կրավորակերպ վերջավորությունների հետ մեկտեղ նա առանձնացնում է խոնարհման նոր խառը տիպ, որտեղ կրավորական վերջավորություններին սկզբից հավելում է՝ *ե*, այն *ի* թույլ բաղադրիչի հնչունափոխական տարբերակն է՝ *-եայ*, *-եար*, *եաւ*, *-եաք*, *եայք*, *-եան*, իսկ երկրորդ ապառնու եզակի երկրորդ դեմքից հետո արդեն *ի*՝ *-եայց*, *-իցես*, *-իցէ*, *-իցուք*, *-իջիք*, *-իցէն*: Լեզվաբանի համոզմամբ, այս կերպ ավելի դյուրին է գրաբարի ուսուցումը: Հետագայում արեղյանական այս սկզբունքը կկիրառեն Հ. Ավետիսյանը և Ռ. Ղազարյանն իրենց «Գրաբարի Ձեռնարկում»²:

Ձևաբանությունը բացվում է բային վերաբերող հատվածով և քննության սկզբում անորոշ դերբայն է: Լեզվաբանն արձանագրում է, որ հին հայերենում անորոշ դերբայն ունի չորս լծորդություն՝ *-ալ*, *-ել*, *-իլ*, *-ուլ*, և միայն մեկ բայ *-ուլ*՝ *գոլ*: Բերված օրինակներում *ի* լծորդության բայերի անորոշ տարբերակը ավանդական սկզբունքով չի նշվում *ել*, կողքի փակագծում *իմ*, այլ անմիջաբար *իլ*-ով բերվում է *ուսանիլ* բայի օրինակը: Սա առաջին տարբերություններից է, որովհետև քերականները մինչև այժմ ավանդույթի ուժով *ի* լծորդության բայերի անորոշի ձևերը չեն ներկայացնում *-իլ* վերջով: Հետագա շարադրանքում հեղինակը նշում է. «Ի լծորդն անորոշ դերբայի մեջ սովորաբար փոխվում է *է* լծորդի, օրինակ՝ *խօսիլ*, *ուսանիլ*, *փախչիլ* ձևերի փոխարեն գործածվում են՝ *խօսել*, *ուսանել*, *փախչել*: Այս պատճառով բայերն անվանելու համար առնվում են սահմանական ներկայի եզակի առաջին դեմքերը, օրինակ՝ *խաղամ*, *գրեմ*, *ուսանիմ*, *հեղում*»³:

Ծանոթագրության մեջ մանրատառ բացատրվում է, որ հին հայերենի *ուլ* լծորդության բոլոր բայերը աշխարհաբարում վերածվել են *-ել* -ի՝ *արգելուլ* –

² Հմմտ. Ավետիսյան Հ. Մ., Ղազարյան Ռ. Մ., Գրաբարի ձեռնարկ, էջ 26-30:

³ Աբեղյան Մանուկ, Երկեր, 2, Գրաբարի քերականություն, էջ, 718:

արգելել, կիզուլ-կիզել: Ի լծորդության համար այս անցումը չի նշվում, քանի որ 20-րդ դարի սկզբին դեռևս *ի* լծորդությունը վերջնականապես չէր ջնջվել:

Անորոշից **-ng** վերջավորության հավելումով կազմվում է ապառնի դերբայը. *ի* լծորդն այս դեպքում դառնում է *ե, ու լծորդն ընկնում*, ինչպես օրինակ՝ *գրել-գրելոց, խօսիլ-խոսելոց, հեղուլ-հեղոց*: Դերբայները նկարագրելիս Աբեղյանը շեշտադրում է նրանց խոսքիմասային արժեքները: Այսպես՝ ապառնի դերբայը հազվադեպ միայն կարող է գործածվել իբրև ածական, որպես կանոն՝ այն **եւ** բայի հետ բաղադրյալ ժամանակներ է կազմում: Աբեղյանը բերում է նաև անանցողական բայերի ապառնի դերբայի գոյականական կիրառության ուշագրավ դեպքեր՝ *Լեալք եւ լինելոցք = եղածները և լինելիքները: Ջգալոցսն պատմեցէ = Գալիքները կպատմի*: Այսպիսով՝ ապառնին հիմնականում ձևաբայ է, հազվադեպ՝ բայածական կամ բայանուն գոյական:

Անցյալ դերբայի կազմության անդրադառնալիս Աբեղյանը 5 կետով մանրամասն բացատրում է, թե տարբեր լծորդությունների պարզ կամ ածանցավոր բայերը որ հիմքերից կարող են **-եալ** վերջավորությամբ անցյալ դերբայ կազմել: Ե և *ի* լծորդության պարզ բայերի պարագայում բոլոր քերականները նշում են, թե դրանց անցյալ դերբայները կարող են կազմվել թե՛ ներկայի, թե՛ կատարյալի հիմքերից: Աբեղյանը հատուկ շեշտում է, որ այս պարագայում **եալ-եցեալ** ձևերի գուգադրության մեջ **-եցեալ**-ով անցյալ դերբայները հիմնականում կրավորականի իմաստ են արտահայտում, ինչպես՝ *գրեալ, գրեցեալ = գրած, գրված*: Ի լծորդության **չիւ-նում** փոխանցման բայերի անցյալ դերբայը նույնանում է դրանց հիմքից կազմված պատճառական բայերի կամ այդ բայերի կրկնակ ձևերի անցյալ դերբայի հետ, որի պատճառով առաջանում է երկիմաստություն. **թոուցեալ, ուոուցեալ, փախուցեալ** ձևերը նշանակում էին թե՛ **թոցրած, ուոեցրած, փախցրած**, թե՛ **թոած, ուոած, փախած**:

Անցյալ դերբայների շարահյուսական կիրառությունները հին հայերենում շատ ավելի հարուստ են և բազմազան: Այն ուներ հարակատարի իմաստ՝ **-ած, -ացած**՝ ածականական և գոյականական կիրառություններով, այսինքն՝ անուն խոսքի մաս էր, բայց նաև բայական կիրառություն ուներ ներկայիս վաղակատարի իմաստով՝ **-ել, -ացել**. այս դեպքերում արդեն ձևաբայ էր, որը գործածվում էր **եւ, կամ** բայերի հետ բաղադրյալ ժամանակներ կազմելիս: Առանձին ուշադրության է արժանի անցյալ դերբայի հետևյալ կիրառությունը. նույն կամ տարբեր ենթակա ու ժամանակ ունեցող երկու, երեք բայերից առաջինը սովորաբար դրվում էր անցյալ դերբայով, իսկ ենթական այս պարագայում դառնում էր սեռական հոլովով խնդիր: Նման շարահյուսական կառույցները հին հայերենից նոր հայերենի փոխադրելիս պետք է անցյալ դերբայը դարձնել դիմավոր բայ ուղղական հոլովով ենթակայի հետ, երբեմն էլ փոխակերպել անորոշ դերբայի գործիական հոլովով: Ինչպես օրինակ՝ «...եւ քաջին Սմբատայ զհետ

մտեալ» = «քաջ Մմբատը հետապնդեց կամ հետապնդելով», կամ «յարուցեալ զնացես» = «պիտի վեր կենաս, զնաս»⁴:

Այս կիրառությունը ցույց է տալիս, որ հին հայերենում անցյալ դերբայն ինքնին առանց որևէ դիմավոր բայի արտահայտում էր ստորոգում: Արեղյանը նշյալ կառույցները մանրամասն քննարկում է, բայց հետագա շրջանի քերականները հիմնականում շրջանցում էին այս յուրահասկությունը բավարարվելով կարճատև նշումով, թե անցյալ դերբայի հետ սեռական հոլովով խնդիր ունեցող շարահյուսական կառույցները պետք է արդի հայերենում փոխարկել դիմավոր բայով և ուղղական ենթակայով: Հավելենք նաև, որ *անցյալ դերբայ+եմ* շարահյուսական կառույցներում ևս ենթական կարող էր դրվել սեռական հոլովով: Մերոք Ղազարյանը, իր հեղինակած «Գրաբարի դասագրքում» զարգացնելով արեղյանական մոտեցումը, ուշագրավ պնդում է կատարում՝ նշելով. «Եթե բաղադրյալ ստորոգյալը ներգործական իմաստ ունի, ենթական սովորաբար դրվում է սեռական հոլովով, ինչպես՝ *տեսեալ է իմ (ես տեսել եմ) տեսեալ էր աշակերտաց (աշակերտները տեսել են)* և այլն»⁵: Բաղադրյալ ժամանակներին վերաբերող հատվածում մենք վերստին կանդախտանք այս խնդրին, որի հանդեպ Արեղյանի մոտեցումը հույժ բնութագրական է:

Գրաբարի վերջին՝ 4-րդ դերբայը ենթակայականն է, որն ուներ՝ *-աւղ, -ող* վերջավորությունները: Այս դերբայը հին և նոր հայերեններում նույն կազմությունն ունի: Ենթակայական դերբայը, որպես կանոն, բայերի ներկայի հիմքից է կազմվում, միայն *-անեմ, -անիմ* և մի քանի *-եմ, -իմ* պարզ բայերի դեպքում հնարավոր է երկձևություն, այսինքն՝ *-աւղ, -ող* վերջավորությունը կարող է դրվել նաև կատարյալի հիմքի վրա՝ *տեսանող - տեսող, հասանող - հատող, հարկանող - հարող, ծնանող - ծնող, ուսանող - ուսող, դարձուցանող - դարձուցող, կամող - կամեցող, երգող - երգեցող, ասող - ասացող*: Արեղյանն այս շարքում հիշատակում է նաև *ա լծորդության մի շարք պարզ բայեր՝ որսող - որսացող, յուսող - յուսացող, մուրող - մուրացող, հոգող - հոգացող*: Լեզվաբանի դիտարկմամբ, ներկայի հիմքից կազմվող ձևերը սովորաբար իբրև գոյական են գործածվում⁶: Պետք է հավելել, որ արդի արևելահայերենում ենթակայականի կատարյալի հիմքից կազմված որոշ գրաբարյան ձևեր պահպանվել են բառաբարդումներում՝ *երգեցող - երգեցողություն, կամեցող - կամեցողություն, հայեցող - հայեցողություն*, իսկ տարբեր հիմքերից կազմված ենթակայականի որոշ ձևեր էլ արդի հայերենում վերածվել են մաքուր գոյականների՝ *ծնող, ուսանող, ասացող*:

Բացի *-աւղ, -ող* վերջավորությունից՝ ենթակայականի իմաստ հին հայերենում կարող էին արտահայտել *-իչ* ածանցով բայական ածականները՝ *տուիչ,*

⁴ Արեղյան Մանուկ, Գրաբարի քերականություն, էջ 720-723:

⁵ Ղազարյան Ս., Գրաբարի դասագիրք, Եր., 1951, էջ 67:

⁶ Տե՛ս Արեղյան Մանուկ, նշվ. աշխ., էջ 723:

առաքիչ, փառաւորիչ, անորոշ դերբայից -ի, հոգնակիում -իք ածանցով բայական ածականները սիրելի, լսելի, երեւելի, տեսանելիք, լսելիք: Վերջիններս, ըստ Աբեղյանի, ունեն երեք իմաստ. ա) այն, ինչ արժանի է սիրելու/ սիրվելու, բ) ինչ որ պետք է սիրել և գ) սիրող, լսող, փառավորող:

Ենթակայականի իմաստ էր արտահայտում նաև **որ** հարաբերականով երկրորդական նախադասությունը, որտեղ բայի վրա վերջից դրվում էր **և** հոդը: Այսպես՝ փոխանակ ասելու *զքեզ տեսանողն, ասողն, պատմողն*, կիրառում էին *որ տեսանէ զքեզ, որ ասէն, որ պատմէն* երկրորդական նախադասությունները:

Դերբայների քննության արեղյանական սկզբունքն ընդհանրացնելով՝ պետք է նշենք, որ լեզվաբանն առաջնային է համարում կազմության և ձևաբանական բնութագրիչների հետ մեկտեղ մանրամասն վերլուծել դերբայների շարահյուսական կիրառությունները՝ բացահայտելով դրանց արդի արևելահայերեն համարժեքները: Աբեղյանի այս մոտեցումը երբեմն բացատրվում է զուտ ուսուցողական նպատակներով, ավելի որոշակի՝ դպրոցներում և բուհերում գրաբարից արևելահայերեն թարգմանական հմտությունների զարգացման առումով⁷: Մակայն մենք համոզված ենք, որ այս պարագայում վճռորոշ է լեզվի քննության տարածամանակյա սկզբունքի գերակայությունը. Աբեղյանը լեզուն համարում էր ամբողջական համակարգ, որի առանձին շրջափուլերի միջև համակարգային սերտ կապ կա, ուստի յուրաքանչյուր ելակետային ձևաբանական միավոր պետք է քննարկվի իր ներկա պահի համարժեք կազմության հետ համեմատության մեջ, որպեսզի հնարավորինս ամբողջական բացահայտվեն պատմական զարգացման ընթացքում նրա կրած փոփոխությունները, դրանց պատճառները:

Խոնարհման համակարգը հին հայերենում

«Խոնարհում» կոչվող բաժնում Աբեղյանն արդեն ներկայացնում է գրաբարի բայերի եղանակաժամանակային ձևերը, դրանց բաշխումը, կիրառությունները՝ դարձյալ արդի արևելահայերենի հետ շաղկապված, այսինքն՝ զուգադրա-համեմատական սկզբունքով: Խոնարհման համակարգում բայի դիմավոր ձևերի դասակարգման ընթացքում ավելի հստակ է երևան գալիս Աբեղյանի ինքնուրույնությունը և ավանդական քերականների մոտեցումների հանդեպ ունեցած տարբերությունը: Հասկապես կարևոր նորույթ էր Աբեղյանի կողմից բայի կերպի կարգի տարբերակումը նախ՝ գրաբարում, ապա՝ արդի արևելահայերենում: Ինչպես նշում է Գ. Ջահուկյանը. «Մ. Աբեղյանի բերած էական նորություններից մեկն էլ կերպի գաղափարի տարբերումն էր՝ այդ բառի ինքնօրինակ, միայն հայերենի առանձնահատկություններից ելնող գործածությամբ, այդ գա-

⁷ Տե՛ս **Յուզբաշյան Անահիտ**, Գրաբարի բայական համակարգը ըստ Մ. Աբեղյանի / Հուշարձան Մանուկ Աբեղյանի, Եր., 2023, էջ 205:

ղափարին նա հասել է դերբայական ձևերի քննության հիման վրա՝ տարբերելով կատարվող, կատարված ու կատարելի կերպերը և դրանցով կազմված ժամանակները հակադրելով ոչ դերբայական ձևերով կազմված ժամանակներին՝ որպես պարզ կերպերի»⁸: Լեզվաբանը կերպի արտահայտության հիմնական միջոց է համարում բայի բունը՝ ներկայի և կատարյալի հիմքերը, որոնց կազմության մեջ վճռորոշ էին կերպածանցների առկայությունը կամ բացակայությունը, այսպես՝ ներկայի հիմքում, որպես կանոն, վկայված են *ան, են, ն, չ, նչ, աչ, անչ* ածանցները, իսկ կատարյալի հիմքում դրանք ընկնում են, կատարյալ կերպի ցուցիչ է դառնում *-g* ձևությամբ, որը զուգակցվում է *ա, է, ու* լծորդների հետ՝ կազմելով *աց, էաց/եց/, ոյց/ույց* բաղադրյալ ձևությոները: Յ՝-ը ձևային առանձին, առանց լծորդների գրաբարում արտահայտում է ապառնիություն:

Մահմանական եղանակի բայաձևերի մեջ նա չի առանձնացնում ապառնին, այլ այն տեղափոխում է ստորադասական եղանակի կազմի մեջ՝ կերպի հիմնավոր հիմունքով. առաջին ապառնին ներկայի հիմքից է կազմվում, ուստի անկատար ապառնի է, իսկ երկրորդ ապառնին կատարյալի հիմքից կազմվող ժամանակ է, ուստի կատարյալ ապառնի է: Մահմանականում տարբերակում է երեք ժամանակ՝ ներկա, անցյալ անկատար, անցյալ կատարյալ: Բսկ ստորադասական եղանակի կազմում արդեն երկու ապառնի ժամանակաձև է՝ առաջին և երկրորդ: Արեղյանին նախորդող և հաջորդող շատ քերականներ առաջին ապառնին ներառում էին սահմանական եղանակի մեջ, որպեսզի այս եղանակն ունենար երեք ժամանակներն էլ՝ ներկա, անկատար և կատարյալ անցյալ, անկատար ապառնի: Ստորադասականն ունենում էր մի եղանակ՝ կատարյալ կերպի ապառնի երկրորդը: Սակայն Արեղյանը միավորում է երկու ապառնիները՝ կերպային նշյալ հակադրությամբ՝ առաջին ապառնին անկատար կերպի, երկրորդ ապառնին կատարյալ կերպի:

Յուրահատուկ է հրամայական եղանակի արեղյանական ըմբռնումը. հին հայերենում նա հրամայական եղանակի մեջ տարբերում է երեք ժամանակ՝ ներկա, որը բուն հրամայականն է, ապա առաջին և երկրորդ ապառնի հրամայականներ, վերջինս ավանդաբար հորդորական կոչվող ձևն է⁹: Լեզվաբանը ներմուծում է անկատար կերպի ապառնի հրամայականը, որը կազմվում էր ներկայի հիմքից *-այջիր, այջիք, -իջիր, -իջիք* վերջավորություններով, *ու* լծորդության բայերի անկատար ապառնի հրամայականի ձևեր Արեղյանը չի բերում, քանի որ գրաբարյան մատենագրության մեջ նման կառույցներ վկայված չեն: Այս նորագյուտ առաջին ապառնու հրամայականի համար լեզվաբանը բերում է հետևյալ օրինակները. *ա* լծորդության համար՝ *աղայջի ը, աղայջի ք, ք*, *է* լծորդության համար՝ *սիրիջի ը, սիրիջի ք, ք*, *ի* լծորդության համար՝ *խօսիջի ը, խօսիջի ք, ու* լծորդությունը, ինչպես նշեցինք, չունի հրամայականի

⁸ **Ջահուկյան Գ.**, Հայոց լեզվի տեսության և պատմության հիմնահարցերը/ Արդի հայերենի ժամանակների համակարգը, Բեյրութ, 2000, էջ 75-76:

⁹ Տե՛ս **Արեղյան Մանուկ**, Գրաբարի քերականություն, էջ 724:

առաջին ապառնին: Արեղյանի այս նորարարությանը հետագայում հետևում է Վ. Համբարձումյանը, որը գրաբարի քերականության մեջ առանձնացնում է հրամայական անկատար ապառնի և հրամայական կատարյալ ապառնի¹⁰: Ըստ էության կարող ենք եզրակացնել, որ հիմնականում թարգմանական գրականության հնագույն նմուշներում, Աստվածաշնչի գրաբար թարգմանության մեջ, Դավիթ Անհաղթի երկերում հանդիպող անկատար ապառնու հրամայականի ձևերը կա՛մ հունարենի ազդեցությամբ են ձևավորվել, կա՛մ էլ նախագրաբարյան շրջանում առկա կազմություններ էին, որոնք դասական գրաբարում արդեն կենսունակ չէին: Վերջին վարկածն առավել հավանական ենք համարում:

Ուշագրավ է նաև կրավորական սեռի դրսևորման արեղյանական մեկնաբանությունը: Նա նշում է. «Գրաբարում առանձին կրավորական բայեր չկան, ինչպես աշխարհաբարում, այլ կա միայն կրավորական խոնարհում, որը կազմվում է լծորդի կամ կատարյալի բների շրջումով»¹¹: Այսինքն՝ սեռի փոփոխության համար կիրառում է «*շրջում*» եզրույթը: Կրավորականության ցուցիչը ի լծորդն էր. **ե** լծորդ ունեցող բայերի **ե/է** ձայնավորը վերջին վանկերում փոխվում է **ի** լծորդի՝ բային հաղորդելով կրավորական իմաստ, գործիքնակ՝ **աղայցեմ, մերկանայցեմ, սիրեմ, սիրիցեմ, մի՛ սիրեր, մի՛ սիրեք** ձևերը ներգործական սեռի իմաստ են արտահայտում, իսկ **աղայցիմ, մերկանայցիմ, սիրիմ, սիրիցիմ, մի՛ սիրիր, մի՛ սիրիք** կառույցները կրավորական իմաստ ունեն: Կատարյալի հիմքից կազմվող ժամանակներում ներգործաձև խոնարհման անցողական բայերը, փոխելով խոնարհման տիպը, կրավորական վերջավորություններով արտահայտում են կրավորական իմաստ: Այսպես՝ **աղացի, սիրեցի, մատուցի, օծի, հեղի** ձևերը կրավորական իմաստ արտահայտելու համար ստանում են **այ** վերջավորությունը՝ փոխակերպվելով **աղացայ, սիրեցայ, մատուցայ, օծայ, հեղայ** ձևերի, համապատասխանաբար և մյուս դեմքերը խոնարհվում են կրավորակերպ վերջավորություններով:

Արեղյանն ընդգծում է, որ հին հայերենում կան ներգործական բայեր և ժամանակներ, որոնք խոնարհման այս շրջումը չեն կրում. «Այլ անփոփոխ միևնույն ձևով մնալով՝ գործ են ածվում **հասարակ իմաստով** (= ընդհանուր իմաստով), այսինքն՝ թե՛ իբրև ներգործական և թե՛ իբրև կրավորական. մտքից և կիրառությունից միայն պիտի հասկացվի դրանց ներգործական կամ կրավորական լինելը»¹²: Այսպես՝ **սկսանիմ, գողանամ, հեղում** բայերը կարող են նշանակել թե՛ **սկսել, գողանալ, թափել** և թե՛ **սկսվել, գողացվել, թափվել**: Ի լծորդ ունեցող անցողական բայերը լեզվաբանը կոչում է **հասարակ բայեր**, որովհետև թե՛ ներկայի, թե՛ անցյալի բների բոլոր ժամանակները «հասարակ ի-

¹⁰ Տե՛ս Համբարձումյան Վ. Չ., Գրաբարի ձևաբանություն, Եր., 2018, էջ 209-211, 230-232:

¹¹ Արեղյան Մանուկ, նշվ. աշխ., էջ 733:

¹² Նույն տեղում, էջ 734:

մաստ» ունեն՝ «հասարակ» եզրույթն այս պարագայում նշանակում է ընդհանուր: Նշենք, որ «հասարակ» եզրույթը կիրառել է Արսեն Այտընյանը, որն իր «Քննական քերականություն աշխարհաբար կամ արդի հայերեն լեզուի» աշխատության «Համառոտ տեսություն գրաբար հայերեն լեզուի» հավելվածում միննույն ձևով և՛ ներգործական, և՛ կրավորական սեռերի իմաստն արտահայտող բայերը կոչում է հասարակ՝ հետևելով անցյալի քերականների ավանդույթին¹³:

Անկանոն բայերը Աբեղյանը բաժանում է ութ խմբի՝ այս պարագայում ևս հակադրվելով կատարյալի հիմքից կազմվող ժամանակներում շեղումներ ունեցող բայերի ավանդական երկաստիճան դասակարգմանը՝ ա նույնարմատ անկանոն բայեր և բ տարարմատ: Այս մանրատումը նա կատարում է՝ փորձելով փոքր խմբերի մեջ միավորել նմանատիպ վերջավորություններ ունեցող և հիմքի կամ խոնարհման տիպերի որևէ անկանոնություն ցուցաբերող բայերը, անգամ նրանք, որոնք կանոնավոր ձևերի հետ մեկտեղ հետդասական շրջանում տարբեր հեղինակների երկերում վկայված են զարտուղի գուգահեռ ձևերով, բայց այս միավորում - համախմբումից նյութն ուսուցողական տեսանկյունից առավել հասկանալի չի դառնում: Դեռ Արսեն Այտընյանն էր նշում, որ բայական մանր զարտուղություններն ավելի նպատակահարմար է քննել առանձին՝ չխառնելով դրանք համակարգային շեղումներ ունեցող բայերի հետ¹⁴: Այս պատճառով էլ հետագայի բոլոր գրաբարագետներն իրենց դասագրքերում չեն կիրառում աբեղյանական դասակարգումը: Այսպես՝ նա լինիմ բայը համարում է պակասավոր, որը չունի կատարյալի բնից կազմվող ձևեր, դրանք կարող են լրացվել եղանիմ բայի կատարյալի ձևերով: Ավանդաբար լինիմ բայը համարվում է երկարմատ, և այս ըմբռնումը հաստատվում, ամրակայվում է հետագայի բոլոր գրաբարի քերականություններում:

Բաղադրյալ ժամանակների նկարագրության ընթացքում Մ.Աբեղյանը նորարարություններ գրեթե չի ներմուծում՝ ներկայացնելով *անցյալ դերբայ+եմ*, *անցյալ դերբայ+լինիմ*, կատարյալի բնում՝ *անցյալ դերբայ+եղանիմ* կառույցների հարացույցները՝ ընդգծելով, որ անցողական բայերի դեպքում այս կառույցները կարող են թե՛ ներգործական, թե՛ կրավորական իմաստ ունենալ: Ասվածը նա հաստատում է բնութագրական օրինակներով. «Թողեալ լիցին (= ներվի) մեղք քո: Ի բարույ արարչէ արարեալ է (= ստեղծված է): Չաշխարհն յինքեանս գրաւեալ էին (= գրավել էին)»¹⁵: Առանձին բացատրվում են անցյալ դերբայի հետ *եմ* և *լինիմ* բայերի բոլոր դեմքերի փոխարեն այդ բայերի եզակի երրորդ

¹³ Տե՛ս Այտընյան Արսեն, Քննական քերականություն աշխարհաբար կամ արդի հայերեն լեզվի, Եր., 1987, էջ 462-463:

¹⁴ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 457-459:

¹⁵ Աբեղյան Մանուկ, Գրաբարի քերականություն, էջ 743:

դեմքի գործածության դեպքերը, երբ ուղղական հոլովով ենթակային փոխարինում էր սեռական խնդիրը: Արեղյանի գնահատմամբ, սրանք քերականորեն անենթակա խոսքեր են, օրինակ՝ *տեսեալ եմ, տեսեալ ես, տեսեալ է, տեսեալ եմք, տեսեալ էք, տեսեալ են, տեսեալ է արքայ* ձևերի փոխարեն գրաբարյան մատենագրության մեջ կարող են գործածվել *տեսեալ է իմ, տեսեալ է քո, տեսեալ է նորա* կամ *իւր, տեսեալ է մեր, տեսեալ է ձեր, տեսեալ նոցա, տեսեալ է արքայի* կառույցները: «Զպայն իսկ իմ՝ աչօք տեսեալ է: Ո՞չ իցէ ընթերցեալ ձեր: Զոր շինեալ էր առաջնոյն մեծին Գրիգորի»: Անցողական բայերի նման կառույցները կրավորական իմաստ ունենալ չեն կարող, այսպես՝ *տեսեալ էր քո* կամ *ածեալ լինէր քո* նշանակում է միայն՝ *դու տեսել էիր* կամ *դու բերած լինեիր*:

Ակնհայտ է, որ թեք հոլովով ենթակաների գոյությունը հայերենում Արեղյանը փորձում է բացատրել անգամ հին հայերենի պարագայում՝ դրանք համարելով քերականորեն անենթակա կառույցներ: Այնինչ այլ քերականների կողմից դրանք համարվում են թեք հոլովով դրված ենթակայով նախադասություններ: Սեռական կամ տրական հոլովով դրված ենթակաները Արեղյանը կոչում էր ենթակայական սեռական, սեռականով խնդիր, տրականով խնդիր:

Բայական ժամանակների շարահյուսական յուրահատուկ կիրառությունները

«Ժամանակների գործածությունը» բաժնում Արեղյանը շատ կարևոր դասակարգումներ է կատարում՝ առանձնացնելով հին հայերենի բայական տարբեր եղանակաժամանակային ձևերի կիրառության առանձնահատկությունները արդի արևելահայերենի համեմատությամբ: Այսպես՝ գրաբարի սահմանական անցյալ անկատարը հաճախ գործածվում է իբրև **պատմական ժամանակ**, որն աշխարհաբարում համապատասխանում է կա՛մ սահմանական ներկային, կա՛մ անցյալ կատարյալին: Այսպես՝ Իբրև զայն **լսէր** (= լսեց կամ լսում է), Պարթևն, զերդումն ուխտին **յիշէր** (= հիշեց կամ հիշում է):

Առավել հետաքրքիր է ստորադասական ապառնի Ա և ապառնի Բ ժամանակների բովանդակության բնութագրումը. Արեղյանը նշում է, որ ապառնի Ա-ն անկատար, տևական բնավորություն ունի՝ աշխարհաբարի կատարվող կերպին, սահմանական ներկային համապատասխան, իսկ երկրորդը՝ կատարյալ, ոչ տևական՝ աշխարհաբարի պարզ կերպին՝ անցյալ կատարյալին կամ ըղձական ներկային համապատասխան: Օրինակ՝ *Յորժամ քաղաք եւ գեւորք աւերեսցին, եւ անդ դեւք բնակիցեն* (= բնակվելիս լինեն): Սակայն ինքն էլ անմիջապես ստիպված է լինում արձանագրել, որ «ապառնի ժամանակների այս տարբեր նշանակությունները հնագույն մատենագիրների մեջ անգամ արդեն շփոթված

են, և դրանք հաճախ նույն նշանակությունն ու գործածությունն ունին»¹⁶: Այսինքն՝ ըստ հիմքերի կերպային հակադրության սկզբունքը հին հայերենում, ավելի որոշակի 5-րդ դարում չէր գործում:

Ուշագրավ է, որ առանց դիմավոր բայի, միայն անցյալ դերբայով կազմված նախադասությունները, որոնք հին հայերենում բավական տարածված են, Աբեղյանը փորձում է մեկնաբանել որպես զեղչված ստորոգյալով նախադասություններ: Բայց ինչպես արդեն նշել ենք, գրաբարում անորոշ, հատկապես նաև անցյալ դերբայներն ազատորեն կարողանում էին ստորոգում արտահայտել առանց դիմավոր բայերի, այսինքն՝ ինքնուրույն խոսքակազմիչ դեր կատարել: Ի վերջո գրաբարագետը ստիպված է լինում արձանագրել. «Այս օժանդակ բայը, ավելի **լիներ** ձևով չի դրվում հաճախ, և այդ դեպքում **անցյալ դերբայով միայն կազմվում են խոսքեր**, օրինակ՝ *Իբրեւ իրքն հոչակեցան գնցանէն, ապա աւուրս երկուս ասպատակ արարեալ, տուեալ (= տուեալ լիներ) պահել զգնոսա: Եւ եղեալ որոտումն յերկնից սաստիկ անհնարին, զի ահաբեկեալ զամենայն ամբոխն: Բայց Երուանդայ շինեալ զքաղաքն իւր եւ փոխեալ անդր զամենայն ինչ յԱրմաւրայ, ուրոյն ի կոռցն, զոր ոչ աւգուտ իւր համարեալ յիւրն փոխել ի քաղաքն»¹⁷:*

Այսպիսով նշենք, որ թեև Աբեղյանի բայակենտրոն համակարգում ավանդական կարծրատիպով ստորոգում պետք է արտահայտեին միայն դիմավոր բայերը, և նրանց ենթական պետք է դրված լիներ ուղղական հոլովով, սակայն հին հայերենում բնագրային հարուստ վկայությունների հիման վրա Աբեղյանն արձանագրում է, որ նախադասություններ կարող են կազմվել նաև միայն դերբայներով, իսկ նրանց ենթական կարող է ազատորեն արտահայտվել սեռական, հայցական կամ տրական հոլովներով, և սա գրաբարի կարևորագույն տարբերակիչ առանձնահատկություններից է: Այսինքն՝ լեզվաբանը հաղթահարում է դիմավոր և անդեմ բայեր հակադրության կարծրատիպը՝ ցույց տալով, որ հին հայերենում այս հակադրությունն այնքան հստակ և կտրուկ չէր, ինչպես արդի հայերենում, հին հայերենի դերբայները՝ անորոշն ու անցյալը, ստորոգումային հատկանիշ ունեին, և դա արտահայտվում էր ինքնին, ոչ թե **լինիմ, եմ, կամ** բայերի զեղչումով: Հետևաբար դերբայները կազմում էին ոչ թե անենթակա նախադասություններ, այլ թեք հոլովներով դրված ենթականերով ստորոգումային կառույցներ: «Նախադասություն» եզրույթի փոխարեն քերականագետը հաճախ կիրառում է «խոսք» եզրույթը:

Եզրակացություն

Հին հայերենի բայական համակարգի նկարագրության ընթացքում Մանուկ Աբեղյանը նորարարական մոտեցումներ է ցուցաբերում, որոնցից հատկապես

¹⁶ Աբեղյան Մանուկ, Գրաբարի քերականություն, էջ 747:

¹⁷ Նույն տեղում էջ 752:

կարևոր են կերպի կարգի տարբերակումը՝ հայերենի առանձնահատկություններից բխող կիրառություններով, որոնք արտահայտվում էին դերբայական բաղադրյալ ժամանակաձևերով, ինչպես նաև ներկայի և կատարյալի բայական հիմքերից կազմվող պարզ ժամանակներով: Նա առանձնացնում է կատարվող, կատարված ու կատարելի կերպերը և դրանցով կազմված բաղադրյալ ժամանակները հակադրում ոչ դերբայական ձևերով կազմված ժամանակներին՝ որպես պարզ կերպերի:

Մահմանական եղանակի բայաձևերի մեջ նա չի առանձնացնում ապառնի ժամանակ, այլ այն տեղափոխում է ստորադասական եղանակի կազմի մեջ՝ համաձայն երկանդամ կերպային հակադրության. առաջին ապառնին ներկայի հիմքից է կազմվում, ուստի անկատար ապառնի է, իսկ երկրորդ ապառնին կատարյալի հիմքից կազմվող ժամանակ է, ուստի կատարյալ ապառնի է: Մահմանականում տարբերակում է երեք ժամանակ՝ ներկա, անցյալ անկատար, անցյալ կատարյալ: Իսկ ստորադասական եղանակի կազմում արդեն երկու ապառնի ժամանակաձև է՝ առաջին և երկրորդ:

Նորարարական է հրամայական եղանակի արեղյանական ըմբռնումը. հին հայերենում նա հրամայական եղանակի մեջ տարբերում է երեք ժամանակ՝ ներկա, որը բուն հրամայականն է, ապա՝ առաջին և երկրորդ ապառնի հրամայականներ, այսինքն՝ հորդորական կատարյալ ապառնի հրամայականի հետ մեկտեղ տարբերում է անկատար ապառնի հրամայականի ձևեր երեք լծորդությունների համար՝ *ա, է, ի*: Լեզվաբանը ներմուծում է անկատար կերպի ապառնի հրամայականի տեսակը, որը կազմվում էր ներկայի հիմքից *-այջիր, -այջիք, -իջիր, -իջիք* վերջավորություններով, *ու* լծորդության բայերի համար անկատար ապառնի հրամայականի ձևեր Աբեղյանը չի առանձնացնում, որովհետև դասական և հետդասական մատենագրության մեջ նման կառույցներ վկայված չեն: Հիմնականում թարգմանական գրականության երկերում, Աստվածաշունչ մատյանի գրաբար թարգմանության մեջ, Դավիթ Անհաղթի երկերում առկա անկատար ապառնի հրամայականի ձևերը կարող են դիտվել իբրև դիպվածային կազմություններ՝ բնագրի լեզվով պայմանավորված, կամ էլ նախագրաբարյան շրջանից ժառանգված կառույցներ, որոնք գրաբարի դասական շրջանում համագործածական չէին: Այս ձևերի բարբառային ծագումը ևս բացառելի չէ:

Չին հայերենի բնագրային հարուստ վկայությունների հիման վրա Աբեղյանը եզրակացնում է, որ հնարավոր է նախադասությունների կամ իր եզրույթով խոսքերի կազմություն նաև գուտ դերբայ - ստորոգյալի միջոցով, և սա գրաբարի տարբերակիչ յուրահատկություններից է: Նա ամրագրում է հին հայերենի անորոշ և հատկապես անցյալ դերբայների ստորոգումային ներուժը՝ ցույց տալով նրանց ենթակաների արտահայտության բնորոշ ձևը՝ դրվել թեք հոլովներով՝ մեծ մասամբ սեռական, որոշ դեպքերում՝ տրական կամ հայցական:

НАРИНЕ ДИЛБАРЯН – Классификация древнеармянских глагольных структур в трудах Манука Абегиана. – Лингвистические исследования Манука Абегиана всегда основывались на принципе диахронического описания, поэтому изучение грамматической системы армянского языка он начал с древнеармянского языка, выявляя общие черты и системные различия древнеармянского и новоармянского языков – грабара и ашхарабара. Особую ценность представляет изучение глагольных систем древнеармянского и новоармянского языков, которое характеризуется новаторскими для своего времени подходами. Манук Абегиан исследовал особенности глаголов древнеармянского языка, опираясь на богатый языковой материал классических рукописных источников V века, в частности, на библейские тексты, считающиеся «царицей переводов» древнеармянского языка. Известный лингвист детально описывает безличные и личные формы глаголов древнеармянского языка. Он выявляет, что инфинитив и прошедшие причастия грабара часто имеют роль и функцию спрягаемых глаголов, они выражают предикацию, отличаются богатым семантическим разнообразием, становятся сказуемым, а их подлежащие выражаются в косвенных падежах – в родительном, дательном или винительном. Это важная характерная особенность древнеармянского языка.

М. Абегиан сделал принципиально актуальные и по сей день наблюдения о проявлениях категории глагольного вида в древнеармянском языке, об особенностях построения переходно-пассивных структур. Признанный лингвист всегда подкреплял свои теоретические грамматические выводы и классификации многочисленными практическими примерами из древних литературных источников.

Ключевые слова: *глагольная часть речи, вид, причастия, инфинитив, предикация, система спряжения, прямое подлежащее, косвенное подлежащее*

NARINE DILBARYAN – Classification of Old Armenian Verb Structures in the Works of Manuk Abeghyan. – Manuk Abeghyan's linguistic research has always been based on the principle of diachronic description. Therefore, he began his study of the grammatical system of the Armenian language with Old Armenian, identifying the common features and systemic differences between Old Armenian and Modern Armenian, including grabar and ashkharabar. Of particular value is his study of the verb systems of Old Armenian and Modern Armenian, characterized by approaches that were innovative for their time. Manuk Abeghyan examined the characteristics of Old Armenian verbs, drawing on the rich linguistic material of classical manuscript sources from the 5th century, particularly the Bible, considered the "queen of translations" of Old Armenian. The renowned linguist provides a detailed description of the impersonal and personal forms of Old Armenian verbs. He reveals that the infinitive and past participle of Grabar often perform the role and function of conjugated verbs. They express predication, are distinguished by rich semantic diversity, become predicates, and their subjects are expressed in oblique cases: genitive, dative, or accusative. This is an important characteristic of the Old Armenian language.

M. Abeghyan made fundamental, still relevant, observations on the manifestations of verb aspect in Old Armenian and on the construction of intransitive passive structures. The famous linguist always supported his theoretical grammatical conclusions and classifications with numerous practical examples from ancient literary sources.

Key words: *verb part of speech, aspect, participles, infinitive, predication, conjugation system, direct subject, indirect subject*

Գրականության ցանկ

- Աբեղյան Մանուկ, Երկեր, Զ, Գրաբարի քերականություն, Եր., 1974, էջ 710 - 756: [Abegyan Manuk, Erker, Z, Grabari k'erakanut'yun, Er., 1974, էջ 71-756]:
- Այտընյան Արսեն, Քննական քերականություն աշխարհաբար կամ արդի հայերեն լեզվի, Եր., 1987, էջ 462-463: [Ayt'ënyan Arsen, K'nnakan k'erakanut'yun ashkharhabar kam ardi hayeren lezvi, Er., 1987, էջ 462-463]:
- Ավետիսյան Հ. Մ., Ղազարյան Ռ. Ս., Գրաբարի ձեռնարկ, Եր., 1951, էջ 26-30: [Avetisyan H., Gazaryan R., Grabari dzernark, Er., 1951, էջ 26-30]:
- Համբարձումյան Վ.Գ., Գրաբարի ձեռնարկ, Եր., 2018, էջ 209-211, 230-232: [Hambardzumyan V.G., Grabari dzernark, Er., 2018, էջ 209-211, 230-232]:
- Ղազարյան Ս., Գրաբարի դասագիրք, Եր., 1951, էջ 67: [Ghazaryan S., Grabari dasagirq, Er., 1951, էջ 67]:
- Յուզբաշյան Ա., Գրաբարի բայական համակարգը ըստ Մ. Աբեղյանի, Հուշարձան Մանուկ Աբեղյանի, Եր., 2023, էջ 205: [Yuzbashyan A., Grabari bayakan hamakargë ëst M. Abeghyani, Hushardzan Manuk Abeghyani, Er., 2023, էջ 205]:
- Ջահուկյան Գ., Հայոց լեզվի տեսության և պատմության հիմնահարցերը/ Արդի հայերենի ժամանակների համակարգը, Բեյրութ, 2000, էջ 75-76: [Jahukyan G., Hayoc lezvi tesutyan yev patmutyan himnaharcԼery/ Ardi hayereni zhamanakneri hamakargë, Beyrut, 2000, էջ 75-76]: